

KATARSKO-DUALISTIČKA INICIJACIJA U SREDNJEM VIJEKU

Franjo Šanjek

Početakom XI stoljeća, na prostranom području Rimske crkve, rađa se pokret za obnovom religioznog života i pobjedom evanđeoskih ideala nad posvjetovnjačenim feudalnim kršćanstvom.

Jedno stoljeće kasnije, pod vodstvom slobodnih gradova i gradskih općina,¹ mijenja se slika feudalnog čovjeka i njegove društvene sredine. Dinamizam i kritički duh probuđenoga građanskog društva suprotstavlja se vjekovnoj ustaljenosti feudalnog poretka.

Na Crkvu se gleda kao na feudalnu ustanovu koja istoimenom društvu daje etičku inspiraciju i kulturu, brine se o prosvjeti i školstvu, vodi administraciju i javne radove. Crkva je garant feudalnih političkih institucija i, kao nosilac kršćanskog univerzalizma, promiče upravni unitarizam.²

Ukidanje investiture vraća kršćanskom narodu i crkvenoj hijerarhiji nadzor nad izborom biskupa i opata, ali taj uspjeh ne zadovoljava sve one koji se oduševljavaju za zajedništvo u duhu evanđeoskog siromaštva. Pristaše radikalnog povratka izvornom kršćanstvu ističu da »jedino siromasi mogu pravo nasljedovati Krista«.³

Protiv hijerarhijskih privilegija ustaju propovjednici »religije bez klera i kleričke dominacije«: Flamanac Tanchelm, Bretonac Eon od Zvijezde, Petar de Bruys, Henrik iz Lausanne, Arnold iz Brescie i drugi. Petar Valdès poziva u borbu za potpunu duhovnu slobodu i obnovu evanđeoskog siromaštva.

Najveća opasnost jedinstvu zapadnog kršćanstva prijeti od katarsko-dualističkog krivovjerja koje se sredinom XII stoljeća ustaljuje u Francuskoj, na Apeninskom poluotoku, u gradovima uz rijeku Rajnu i na hrvatskoj obali.⁴

¹ U XII stoljeću izraz »communitas« zbuñuje pristaše feudalnih institucija. »Gradska općina! Nova riječ, strašna riječ« — zapisao je nepoznati ljetopisac. Usp. C. Gerest, *Communautés et mouvements dans le christianisme des XI et XII siècles*, *Lumière et Vie*, XIX, 1970, str. 156.

² Crkva preko biskupskih i samostanskih nadarbina postaje značajan ekonomsko-politički faktor u feudalnom društvu. Usp. C. Gerest, *Communautés et mouvements*, str. 155—158.

³ M. d' Alverny, *Textes inédits d'Alain de Lille*, Paris 1963, str. 283: »Ubi ergo hospitabitur Christus? In solis Christi pauperibus.«

⁴ F. Šanjek, *Les 'chrétiens bosniaques' et le mouvement cathare au moyen âge*, *Revue de l'histoire des religions*, CLXXXII, 1972, str. 132; Albigeois et 'chrétiens' bosniaques, *Revue d'histoire de l'Eglise de France*, 2, 1973, str. 251.

Doktrinarno i organizacijski, katari se nadovezuju na dualizam manihejaca, pavličana i bogumila. Njihov pesimizam, u odnosu na čovjeka i njegovu konačnu sudbinu, udaljuje ih od tradicionalnog kršćanstva.

Latinski hereziolozi i kontroverzisti srednjeg vijeka katarima nazivaju francuske albigenze, talijanske patarene, bosansko-humske krstjane⁵ i ovima slične heretike koji zastupaju dualistički pogled na svijet.⁶

Način primanja u katarsku sljedbu

Primanju novih katarata prisustvuje čitava zajednica, ali potpun uvid u sadržaj i značenje obreda katarsko-dualističke inicijacije imaju samo *savršeni* članovi sekte. Katoličkim piscima poznate su tek periferne i sadržajno nevažne činjenice.⁷

Katari s prezirom odbacuju sakramente Rimske crkve. Zapadni dualisti katoličkom krštenju vodom suprotstavljaju svoj *duhovni krst*. Francuski i talijanski dualisti nazivaju obred katarske inicijacije *utješjenje* (consolamentum). Istom činu bosansko-hercegovački krstjani daju naziv: *krštenje Kristovo*.⁸ Sakrament katarskog *utješjenja* podjeljivao se nakon duge pripreve polaganjem ruku i *predajom* (traditio) Evanđelja i Gospodnje molitve.

⁵ 21. studenoga 1202. godine Inocent III javlja splitskom nadbiskupu Bernardu da se u zemlji bana Kulina nalazi »quorumdam hominum multitudo... qui de damnata catharorum haeresi sunt vehementer suspecti et graviter infamati« (Reg. Vat., sv. V, fol. 55v). Katara zovu također *ketzer* (Njemačka), *ketter* (Nizozemska), *kacercz* (Poljska) i *kacyr* (Češka).

⁶ Katari se među sobom dijele na *slušače* (audientes, auditores), *vjernike* (credentes) i *savršene* (perfecti, christiani). O vjernicima Crkve bosanske, koji se dijele na »mrsne ljude«, »krstjane koji grijeha ne ljube« i »krstjane prave vjere apostolske«, zanimljiva zapažanja daje prof. dr. Jaroslav Šidak u prikazu na Solovjevljevič članak »Le testament du gost Radin«, *Slovo*, 17, 1967, str. 196). — Vrijedno je istaknuti da dualizam na evropskom zapadu propagiraju gostioničari, kovači, krojači, mlinari, trgovci sitničarijama, a nadasve tkalci (odatle flamanskim i francuskim katarima nadimak »tisserands«). Usp. A. Borst, *La transmission de l'hérésie au moyen âge, Hérésies et sociétés dans l'Europe pré-industrielle*, Paris — La Haye 1968, str. 273—280; F. Sanjek, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1974, str. 52, bilj. 53.

⁷ O katarskom *utješjenju* (pojam »consolamentum« potječe od Pavla, usp. Rm 1, 12; Kol 2, 2) govore: Ermengaud de Béziers (Contra haereticos, Patrologia Latina, CCIV, st. 1262), Petar de Vaux-de-Cernay (Historia albigenensis, sv. I, Paris 1926, str. 15), Moneta iz Cremona (Adversus catharos et valdenses, Roma 1743, str. 273) i Rajner Sacconi (Summa de catharis et leonistis, izd. A. Dondaine, Un traité néo-manichéen, Roma 1939, str. 65; D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, *Rad Jugoslavenske akademije CCLXX*, 1949, str. 194 i sl.)

⁸ Bosanski krstjani osuđuju »baptismum datum in aqua, dicentes illum esset baptismum Iohannis, in quo nullus potest saluari«. Njihov »baptismum Christi esse quod fit inter eos absque aqua, cum impositione libri euangeliorum supra pectus et cum impositione manuum« (I. Torquemada, Symbolum pro informatione manichaorum... regni Bosnae, br. 28—29, izd. N. Lopez Martinez — V. Proaño Gil, *El bogomilismo en Bosnia*, Burgos 1958, str. 94—96).

Detaljan opis podjeljivanja *utješnja* sadržan je u latinskoj i provansalskoj redakciji katarskog obrednika.⁹ U okvir katarskog *utješnja* ulaze i molitveni obrasci koje je, između 1443. i 1461. godine, krstjanin Radoslav dodao na kraju svog rukopisa.¹⁰

Zapisnici istražnih postupaka Inkvizicije, iz XIII i XIV stoljeća, donose niz zanimljivih podataka za povijest katarsko-dualističkog krivovjerja u srednjem vijeku.¹¹

Istog je podrijetla i anonimni spis, poznat kao »Forma haereticandi et haereticorum recipiendi« ili »Quomodo haeretici haereticant haeticos suos«,¹² u kojem nepoznati kompilator opisuje način primanja u katarsku sljedbu.

Ako je vjerovati tom dokumentu katoličke provenijencije, obred katarskog *utješnja* imao je, sredinom XIII stoljeća, ovaj izgled:

Najstariji¹³ među (katarima) reći će vjerniku¹⁴ koji želi postati heretikom:¹⁵ »Brate, hoćeš li pristupiti našoj vjeri?« A vjernik će odgovoriti: »Da.« Tada će onaj vjernik, dolazeći izdaleka, kleknuti i, s rukama ispruženim prema zemlji, reći: »Blagoslovite.« A heretik će odgovoriti: »Gospodin te blagoslovio.« I dalje, nakon nekoliko koraka, vjernik će ponoviti to isto. Slično i po treći put. Vjernik će tada dodati: »Molite Boga za mene grešnika, da me dovede do

⁹ Rukopis latinske redakcije redigiran je sredinom XIII stoljeća u Italiji (Firenze, *Biblioteca nazionale*, Conv. sopp. I ii 44, izd. A. Dondaine, *Un traité néo-manichéen* str. 151—165). Nešto mlađi provansalski tekst ima dva obrasca *utješnja* i nekoliko latinskih formula koje su prisutne kod svih katarskih ceremonija. Godine 1852. Nijemac E. Cunitz priređuje prvo izdanje provansalskog obrednika (*Ein katharisches Rituale*). Mnogo korektniji tekst dao je L. Clédât (*Le Nouveau Testament provençal*, Paris 1887, str. IX—XXVI, reprodukcija rukopisa na str. 470—482).

¹⁰ Radoslavov se tekst podudara s latinskim obrascima provansalskog obrednika: Očenaš, Doksolgija, obred heretičkog klanjanja, obrazac opraštanja grijeha, prolog Ivanova evanđelja (Iv 1, 1—17) i Pavlov poziv »da se odrečemo bezbožnosti i svjetskih požuda... iščekujući blaženo ispunjenje nade« (Tit 2, 12—13). *Biblioteca Vaticana*, Cod. Borg. illir. 12, fol. 56—58, izd. F. Rački, *Dva nova priloga za poviest bosanskih patarena*, *Starine Jugoslavenske akademije*, XIV, 1882, str. 25—27; D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962, str. 88—89. Usporedbu katarskog obreda *utješnja* vidi kod F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani*, str. 157—177.

¹¹ Pod vodstvom Ivana Doata napravljen je u XVII stoljeću prijepis cjelokupne arhivske građe inkvizicijskog suda iz Carcassonne. Na temelju ove građe može se danas rekonstruirati približna slika vjerskih prilika iz XIII i XIV stoljeća. Paris, *Bibliothèque nationale*, fonds Doat, 260 svezaka.

¹² »Forma haereticandi« javlja se uz pet nama poznatih rukopisa Rajnera Saccogna: Paris, *Bibliothèque Mazarine*, ms. 2015, fol. 153cd; Clermont-Ferrand, *Bibliothèque municipale*, ms. 153, fol. 127r—128r; Dublin, Library of Trinity College, cod. C 5 19, fol. 15rv; *Biblioteca Vaticana*, ms. Vat. lat. 3978, fol. 54ab; ms. Vat. Ottob. lat. 1761, fol. 197—198. Jedino izdanje koje su, prema rukopisu knjižnice Mazarine, priredili francuski benediktinci E. Martène i U. Durand (*Thesaurus novus anecdotorum*, V, Paris 1717, st. 1776) ostalo je nepoznato većini medievalista.

¹³ Maior, stariji u hijerarhijskom redu.

¹⁴ Credens, vjernik, onaj tko pristupa *utješnju*.

¹⁵ Ovdje se izraz *heretik* uzima u smislu *savršenog* člana neke katarske crkve.

dobrog svršetka i učini dobrim kršćaninom.« A heretik će odgovoriti: »Neka te Bog učini dobrim kršćaninom i dovede k dobrom svršetku.«

Poslije toga heretik će mu se obratiti ovim riječima: »Predaješ li sebe Bogu i Evanđelju?« A vjernik, klečeći i s rukama ispruženim prema zemlji, odgovara: »Da.«

Zatim (heretik dodaje): »Obećavaš li da odsada nećeš jesti meso, ni jaja, ni sir, ni neku drugu hranu, osim od vode i drveta?« Pod vodom (katari) razumijevaju ribe,¹⁶ a pod drvetom ulje.

Dalje: »(Obećavaš li) da nećeš lagati, niti se zaklinjati,¹⁷ niti ubiti bilo koje od živih bića,¹⁸ niti popuštati bilo kojoj strasti svoga tijela,¹⁹ niti hodati sam kad možeš imati druga, niti sam jesti, niti spavati bez košulje i gaća, niti napustiti vjeru iz straha od vatre ili vode ili koje druge vrste smrti?«²⁰

Nakon ovih obećanja, svi oni koji ga okružuju prignu koljena i stave ruke na zemlju, a najstariji od njih otvori knjigu (na mjestu) gdje je evanđelje svetog Ivana i — (držeći) ruke nad (glavom) istog vjernika — čita cijelo evanđelje: »U početku bijaše Riječ« (Iv 1, 1—17).

Poslije toga, najstariji (među hereticima) dvaput se s njim izlubi u oba obraza, a onaj onda s drugim. I tako svi (katari međusobno) izmjenjuju mir. A ako se ondje nalaze i neke žene, onda jedna od njih uzima mir na taj način da se dotakne lakta jednog od heretika, kao što to čine naše pomoću knjige,²¹ a onda jedna drugoj podjeljuje mir tako da ovu dvaput poljubi u oba obraza.

A onome koji je postao heretik²² daje se nešto laneno ili vuneno za odjeću koju (on) nosi iznad košulje, zbog čega se kasnije naziva »obučeni heretik«²³ i nosi odijelo kakvo hoće ili može imati.²⁴

Nepoznatog kompilatora ovog teksta treba tražiti u krugu lombardskih ili provansalskih inkvizitora. Iz činjenice da spis »Forma haereticandi et haere-

¹⁶ Francuski katari veoma cijene riblju paštetu pripremljenu u kruhu. Usp. J. Duvernoy, *Inquisition à Pamiers, Toulouse 1966*, str. 176.

¹⁷ Bosanski se krstjani ne zaklinju nego daju čvrsto obećanje da će se pridržavati zadane riječi. Dubrovčani ovo obećanje zovu »promission dey patarini secondo elli usan« (Dubrovnik, *Državni arhiv*, Litt. et Comm. Levant., sv. 4, fol. 66; M. Dinčić, *Državni sabor srednjevekovne Bosne, Beograd 1955*, str. 75). O istom problemu vidi J. Šidak, *Oko pitanja 'Crkve bosanske' i bogumilstva, Historijski zbornik*, III, Zagreb 1950, str. 345—346; F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani*, str. 116—118.

¹⁸ Vat. lat. 3978: *exceptis reptilibus*. Ovdje se radi o pogrešci prepisivača, jer druga povijesna vrela ne spominju takvu distinkciju.

¹⁹ Vat. lat. 3978: *corde*.

²⁰ Ovdje se aludira na tzv. *božji sud*, poznat iz sudske prakse srednjeg vijeka. Nevinost optuženog ovisi o uspješnom ili neuspješnom ishodu »kušanja« vatrom, vodom ili užarenim željezom.

²¹ »Poljubac mira« izmjenjivao se doticanjem ili ljubljenjem knjige evanđelja ili posebno izrađenih instrumenata od zlata, srebra i slonove kosti.

²² Izraz *haereticato* treba shvatiti u smislu *consolato*. Glagoli *haereticare* i *consolare* dolaze najčešće u spisima inkvizicijske provenijencije (Doat, sv. 22—26).

²³ Predstavnici bosanskih krstjana pristaju 8. travnja 1203. godine da će nositi jednoboju, zatvorenu i do gležnja dugu odjeću (Reg. Vat., sv. V, fol. 103v). Gost Milutin prikazan je na stečku u kratkoj pojasom stegnutoj odjeći.

²⁴ Paris, *Bibliothèque Mazarine*, ms. 2015, fol. 153cd: »Ille qui maior est inter eos dicet ita credenti qui uult hereticari: Frater, uis te reddere fidei nostre? Et credens dicet sic. Et tunc a longe ueniens ille credens flectens genua et manus in

ticorum recipiendi« neposredno prethodi ili slijedi tekst »Summae de catharis« Rajnera Sacconija moglo bi se zaključiti da ga je sastavio on sam ili netko od njegovih najbližih suradnika.

Rajneru su katarski običaji dobro poznati, jer je i sam punih sedamnaest godina pripadao katarskoj sljedbi.²⁵ Nije jasno kojoj je katarskoj crkvi pripadao, ali je među katarima uživao ugled »haeresiarchae«.²⁶ Oko godine 1245. Rajner se odriče krivovjerja, ulazi u dominikanski red i, vođen osjećajima odveće gorljivog obraćenika, okreće se protiv svojih nekadašnjih istomišljenika. Od godine 1252. Rajner Sacconi vodi istražne postupke protiv krivovjereca u Milanu i Paviji, a u pismu od 18. kolovoza 1254. papa ga imenuje »vrhovnim istražiteljem heretičke izopačenosti u čitavoj Lombardiji«.²⁷

Sacconijeva »Summa de catharis« ujedinjuje u sebi najzanimljivije podatke o katarsko-dualističkom krivovjerju u Evropi i daje jedinstvenu usporedbu između katarske i katoličke sakramentalne prakse. Obred primanja u katarsku sljedbu naziva se *utješanjem*, *duhovnim krštenjem* ili *krštenjem Duha Svetoga*. Za valjanost čina, koji se sastoji od rukopoložanja i recitiranja Gospodnje molitve (Mt 6, 9—13), traže se najmanje dva djelitelja. Ovi ne moraju pripadati hijerarhijskom redu, a po potrebi mogu to biti i žene. *Utješanje* ostaje bez učinka ako je netko od djelitelja u smrtnom grijehu.²⁸

terra dicet: Benedicite. Et hereticus dicet: Dominus te benedicat. Et iterum eundo aliquantulum dicet credens illud idem. Et tertio similiter. Et addet tunc credens: Rogate deum pro isto peccatore quod me perducatur ad bonum finem et faciat me bonum christianum. Et respondebit hereticus: Deus sit rogatus quod faciat te bonum christianum et perducatur ad bonum finem. / Post hec interrogabit eum hereticus in hiis uerbis: Tu reddis te deo et euangelio? Et credens respondet sic, stando genibus flexis et manibus in terra. / Item, promittis quod de cetero non comedas carnes, nec oua, nec caseum, nec aliquam uictu(a)r(i)am, nisi de aqua et ligno. Et pro aqua intelligunt pisces, et pro ligno oleum. / Item, quod non mentieris, nec iurabis, nec occides quicquam ex reptilibus, nec exercebis aliquam libidinem de corpore tuo, nec ibis solus dum possis socium habere, nec solus comedes, nec iacebis sine camisia et braciis, nec relinques fidem timore ignis uel aque uel alterius generis mortis. Et hiis promissis omnes circumstantes flectunt genua sua et manus in terra, et maior eorum ponit librum ubi sit euangelium sancti Iohannis, et manus supra credentem illum, et legit totum euangelium: In principio erat uerbum. / Post hec ille maior osculatur eum bis in ore ex transuerso et ipse alium. Et sic omnes assumunt pacem. Et si sint ibi mulieres alicue, aliqua illarum recipiet pacem de cubito alicuius heretici, sicut nostre faciunt de libro, et deinde dat altera alteri pacem bis ex transuerso. Et datur illi hereticato quoddam filum lineum uel laneum pro habitu quem portat supra camisia. Et sic ille postmodum dicitur hereticus indutus et portat qualemcumque uult uel potest habere indumentum.«

²⁵ Rajner Sacconi, Summa de catharis, izd. A. Dondaine, str. 66: »Praeterea dico indubitanter quod in annis XVII quibus conversatus sum cum eis.«

²⁶ Rajner Sacconi, Summa de catharis, str. 66. Naziv »haeresiarcha« uzima se u značenju začetnika neke krivovjerne sekte ili njezina predstojnika. Usp. D u C a n g e, Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis, III, Paris 1733, str. 1032.

²⁷ A. P o t t h a s t, Regesta Pontificum Romanorum, I, Berlin 1874, br. 8312—8313; H. M a i s o n e u e, Etudes sur les origines de l'Inquisition, Paris 1960, str. 316—317.

²⁸ Rajner Sacconi, Summa de catharis, str. 65: »Manus impositio vocatur ab eis consolamentum, et spirituale baptismum, sive baptismum spiritus sancti, sine qua secundum eos nec peccatum mortale remittitur nec spiritus sanctus alicui datur, sed per eam factam solummodo ab eis utrumque confertur... Fit autem huiusmodi manus impositio a duobus ad minus, et non solum a prelatibus, sed etiam a subditis, et in necessitate a Catharibus.«

Informativni spis »Forma haereticandi et haereticorum recipiendi« sastavljen je prema iskazima optuženih katara ili njihovih pristaša. Jedan od njih, Rajmund de Pereille, izjavljuje u travnju 1244. godine pred istražiteljima iz Carcassonne da je — trideset i pet godina unatrag — prisustvovao *utješenu* koje je, u katarskom svetištu Montségur, podjeljivao heretički biskup Gaucelinus.²⁹

Nakon uobičajene propovijedi, prisutni vjernici — prisjeća se optuženi — klanjali su se heretičkim starješinama tripud prignuvši koljena. Prigibajući koljeno svaki od njih rekao je za sebe »*blagoslovite*«, a poslije zadnjeg »*blagoslovite*« dodao bi: »Gospodo, molite Boga za ovog grešnika, da me učini dobrim kršćaninom i dovede do dobrog svršetka.« Na svaki »*blagoslovite*« heretici su odgovarali: »Bog vas blagoslovio«, a poslije zadnjeg »*blagoslovite*«: »Neka vas Bog učini dobrim kršćaninom i dovede do dobrog svršetka.«

Na zahtjev heretika *utješeni* se najprije *predaje* Bogu, evanđelju i redu heretičke sljedbe, a poslije toga obećava da ubuduće neće jesti meso, ni jaja, ni sir, ni bilo što masno, osim od ulja i ribe; da se neće zaklinjati, niti će lagati; da neće popuštati nikakvoj strasti do kraja života; da neće napustiti heretičku sljedbu iz straha pred smrću od vatre ili vode ili druge vrste smrti.

Kad je sve ovo obećao, heretici mu na glavu stavljaju ruke i knjigu (evanđelja), čitaju (početak Ivanova Evanđelja) i mole Boga,³⁰ s mnogim dubokim naklonima i prigibanjem koljena, — i tako mu podjeljuju *utješnje*.

Nakon toga svi se prisutni klanjaju hereticima, kako je već bilo rečeno. Poslije klanjanja prisutni primaju od heretika mir na taj način da ga dvaput poljube u obraz, a potom ga (uzajamnim poljupcima) predaju jedan drugome.³¹

²⁹ Beranger de Lavelanet opisuje približno istim riječima obred *utješnja* kojemu je prisustvovao 1232. godine (Paris, *Bibliothèque nationale*, fonds Doat, sv. 24, fol. 40—44).

³⁰ Beranger de Lavelanet precizira o kakvoj je molitvi riječ: »*Orationem scilicet pater noster secundum modum haereticorum*« (Fonds Doat, sv. 24, fol. 42v).

³¹ Fonds Doat, sv. 22, fol. 214v—225r: »*In Castrum Montis securi... Gaucelinus episcopus haereticorum... et alii haeretici consolaverunt... post praedicationem... praedicti adoraverunt dictos haeticos ter flexis genibus ante ipsos, et in qualibet genuflexione dicebat quilibet per se... benedicite et addebat post ultimum benedicite: Domini rogate Deum pro isto peccatore quod faciat me bonum christianum et quod perducat me ad bonum finem. Et haeretici respondebant in quolibet benedicite: Deus vos benedicat, et addebat post ultimum benedicite: Deus sit rogatus quod faciat vos bonum christianum et quod perducat vos ad bonum finem... In primis... ad postulationem haereticorum reddidit se Deo et Evangelio et ordini sectae haereticorum et promisit quod ulterius non comederet carnes, nec ova, nec caseum, nec aliquam uncturam nisi de oleo et piscibus, nec iuraret, nec mentiretur, nec aliquam libidinem exerceat toto tempore vitae suae, nec desertet sectam haereticorum metu mortis ignis vel aquae vel alterius generis mortis. Et hiis omnibus promissis haeretici imposuerunt manus et librum super capud ipsius et legerunt et oraverunt Deum, facientes venias et genuflexiones multas, et interfuerunt illi consolamento... et ibi omnes... adoraverunt ipsos haeticos ut praedictum est. Et post adorationem acceperunt pacem ab haeticis osculantes eos in ore bis ex transverso, deinde seipsos alter alterum ad invicem.*«

Podrijetlo katarskog »utješenja«

Ako je istinit historijski prikaz o podrijetlu i razvoju dualističke hereze u srednjem vijeku, koji u »Raspravi o krivovjercima« daje talijanski dominikana Anselmo iz Aleksandrije (o. 1270), prvi propovjednici katarsko-dualističkog krivovjerja na području Rimske crkve bili su trgovci i vojnici (križari).

Križari iz Francuske i susjednih zemalja susreću se s dualističkom naukom u Carigradu gdje, između 1143. i 1147. godine, ustanovljuju *Crkvu latinskih katara*. Koju godinu kasnije, neki iz Slavonije, tj. iz zemlje koja se i Bosnom zove, idu zbog trgovine u Carigrad i dolaze u dodir s dualizmom koji, po povratku kući, propovijedaju i osnivaju vlastitu crkvu kojom upravlja biskup *Slavonije ili Bosne*. Poslije se i križari vraćaju svojim kućama i propovijedaju katarsku nauku u Francuskoj i susjednim zemljama.³²

Između 1164. i 1. srpnja 1167. godine, Nikola, biskup Cambraia, javlja susjednim biskupima da je u svojoj dijecezi otkrio nekog klerika Jonasa, *uvjerenog pristašu katarskog krivovjerja*.³³

Na katarskom saboru, koji je održan u svibnju mjesecu 1167. godine u dvorcu Saint-Félix-de-Caraman kod Toulouse, spominje se među katarskim crkvama i »Ecclesia Dalmatiae«,³⁴ dok papa Niquinta, biskup carigradskih heretika, podjeljuje predstavnicima zapadnih katara *utješenje* i *red* Crkve carigradskih strogih dualista.³⁵

O načinu podjeljivanja katarsko-dualističkih sakramenata nema ni riječi u aktima sabora iz 1167. godine. Tri godine ranije, Eckbert, opat cistercijske opatije Schönau, tvrdi da se pripadnici »katarske škole«³⁶ iz Bonna ne krste vodom nego ognjem.

Obred *krštenja ognjem* — piše Eckbert — obavlja se pred katarskom skupštinom. Onaj tko želi pristupiti sljedbi, tj. želi biti katariziran, zauzima mjesto u sredini dvorane koja služi za redovite katarske sastanke. Skupu predsjedava najstariji po časti, s knjigom (evanđelja?) određenom za obred, koju zatim stav-

³² Anselmo iz Aleksandrije, *Tractatus de hereticis*, Budapest, *Magyar Nemzeti Muzzeum Országos Széchényi Könyvtárának*, cod., lat. 352, fol. 1r, *Archivum Fratrum Praedicatorum*, XX, 1950, str. 308: »Postea Francigene iverunt Constantinopolium ut subiugarent terram et invenerunt istam sectam, et multiplicati fecerunt episcopum, qui dicitur episcopus Latinorum. Postea quidam de Slavonia, scilicet de terra dicitur Bossona, iverunt Constantinopolim causa mercacionis; reversi ad terram suam predicaverunt, et multiplicati, constituerunt episcopum qui dicitur episcopus Slavonie sive Bossone. Postea Francigene, qui iverant Constantinopolim, redierunt ad propria.«

³³ P. Frédéricq, *Corpus documentorum Inquisitionis Neerlandicae*, sv. I, Gand 1889, str. 35: »de Cattarorum haeresi convictus«.

³⁴ G. Besse, *Histoire des ducs, marquis et comtes de Narbonne*, Paris 1660, str. 484; F. Šanjek, *Le rassemblement hérétique de Saint-Félix-de-Caraman (1167) et les églises cathares au XII siècle*, *Revue d'histoire ecclésiastique*, LXVIII, 1972, str. 776.

³⁵ Katari se prema vjerovanju dijele na stroge i umjerene dualiste, a prema obojedijenciji pripadaju bugarskom, dragovičkom i slavonskom *redu*. Usp. Šanjek, *Le rassemblement hérétique*, str. 784—798.

³⁶ Eckbert de Schönau, *Sermones contra haereticos*, J. P. Migne, *Patrologia Latina*, CXCv, st. 84.

lja na glavu krštenika. Dok ovaj govori »benedictiones«,³⁷ prisutni se za nj mole.³⁸

Dualističko krivovjerje dolazi s Istoka. Nije isključeno, dakle, da se obred *utješenja* zapadnih katara oslanja na *duhovno krštenje* bugarskih bogumila i maloazijskih fundagiagita.

Osnovne crte katarske inicijacije slažu se s opisom bogumilskog duhovnog krštenja koje daje carigradski teolog Eutimije Zigabenos (1122):

»Ako tko prijeđe k bogumilima, oni ga ponovno krste. Najprije heretici kandidatu odrede vrijeme za priznanje (prethodnih zabluda), očišćenje (od grijeha) i neprekidnu molitvu. Poslije toga mu na glavu stavljaju Ivanovo evanđelje, zazivaju Duha Svetoga i pjevaju Očenaš.

Nakon krštenja heretici određuju vrijeme za daljnju pouku, umjereniji život i čišću molitvu. Zatim se nastoje uvjeriti da li je ovaj to sposoban vršiti. Kad to potvrde muževi i žene (iz heretičke zajednice), onda ga vode k svečanijoj posveti.

Bijednika zatim postave prema istoku. opet mu na glavu stave evanđelje, a poslije toga svi prisutni, muževi i žene, polažu na nj svoje pogane ruke i pjevaju bezbožne pjesme . . . I tako počinju i završavaju.«³⁹

»Ordo scrutiniarum«

Slijed obreda katarsko-dualističke inicijacije napravljen je prema katekumenskoj praksi starih kršćanskih crkava.

Onaj tko želi pristupiti kršćanstvu mora među kršćanima naći jednog zastupnika.⁴⁰ Predstojnici kršćanske općine istražuju motive kandidata, a biskup ga prima među katekumene.

³⁷ Ove se »benedictiones« odnose na traženje blagoslova od katarskih starješina (melioramentum, milhoirer).

³⁸ Eckbert de Schönau, Sermones contra haereticos, st. 51—52: »Nam baptismum quidem esse hominem dicitis, eum ad annos discretionis pervenerit; non autem in aqua, sed in igne . . . Statuitur in medio infelix ille qui baptizandus sive catharizandus est, et assistit ei archicatharus, tenens in manu libellum deputatum ad officium hoc. Quem imponens vertici eius dicit benedictiones, quae potius maledictiones vocandae sunt, orantibus caeteris qui circumstant, et faciunt filium gehennae, non regni Dei, sicque perficitur ille baptismus. Dicitur autem hic baptismus fieri in igne, propter ignem hominum, quae in circuitu ardent.« Eckbert se ruga katarskim običajima i njihovom vjerovanju, zbog toga su u hrvatskom tekstu (koji ne slijedi uvijek latinski tekst) iznijeti samo elementi koji ulaze u okvir *utješenja*.

³⁹ Eutimije Zigabenos, Panoplia dogmatica, J. P. Migne, Patrologia Graeca, CXXX, st. 1311; »Quamobrem si quis ad ipsos confugit, eum rebaptizant. Ac primum quidem tempus praescribunt ad confessionem, et expurgationem, et continuam precationem. Deinde Ioannis evangelium capiti eius imponunt, et spiritum sanctum suum invocant, et Pater noster canunt. Et post baptismum eiusmodi tempus iterum assignant ad accuratorem institutionem, temperatioremque vitam, et puriorem precationem. Deinde testimonium exigunt, an haec observavit. Quod si viri mulieresque affirmarint, ducunt eum ad celebriorem initiationem: statuunt enim miserum ad orientem solem, et impio ipsius capiti rursus Evangelium imponunt, et profanas manus adhibent suas, qui adsunt viri atque feminae, et praeces nefarias canunt . . . Atque ita initiant, atque perficiunt.« O bogumilskoj liturgiji govori Eutimije iz *Periblepte* (Epistola invectiva contra phundagiagitas seu bogomilos haereticos, izd. G. Ficker, Die Phundagiagiten, Leipzig 1908, str. 77).

⁴⁰ Sponsor, kum.

Katekumeni se dijele na *slušače* (audientes, auditores) i *izabrane* (electi, competentes, illuminati).

Slušači marljivo proučavaju kršćansku nauku i vježbaju se u krepostima koje Krist naglašava u evanđelju. Nakon nepune tri godine⁴¹ vođa katekumena podnosi biskupu iscrpan izvještaj o napretku *slušača*. Izvještaj se redovito daje pred početak korizme. Biskup među *slušačima* *izabire* (odatle naziv *electi*) kandidate koji će se tijekom korizme pripremiti za krštenje. *Izabranima* se tumače članci kršćanskog vjerovanja i sadržaj Očenaša. Posljednjih korizmenih nedjelja održavaju se ispiti (scrutinia). Nakon zadnjeg ispita biskup *izabranima* stavlja na glavu ruke i simbolički im *predaje* evanđelje, vjerovanje i Očenaš.⁴² *Izabrani* sada mogu pristupiti krštenju.⁴³

Historijski izvori srednjega vijeka nepobitno dokazuju da se primanje u katarsku sljedbu obavljalo na isti način. Kod katarskih skrutiija nedostaje jedino »traditio symboli«.⁴⁴

»Duhovno krštenje« Crkve bosanske

Historijski je teško utvrditi način primanja među *prave krst'jane* i *prave krst'janice* Crkve bosanske.

U skladu sa svojim uvjerenjem o religioznoj istovjetnosti bogumila, bosanskih krstjana i zapadnih katara, B. Petranović izjednačuje *duhovno krštenje* Crkve bosanske s katarskim *utješenjem*. Isti pisac tvrdi da se način podjeljivanja katarsko-dualističkog *utješenja* oslanja na obred primanja redovničkog odijela u pravoslavnim samostanima.⁴⁵

F. Rački ističe značenje molitvenih obrazaca krstjanina Radoslava i uspo-ređuje ih s ritualom pravoslavnih katara.⁴⁶ U tumačenju obreda Crkve bosanske, posebno kad je riječ o religioznoj inicijaciji njezinih krstjana, mnogi domaći pisci stvaraju svoje pretpostavke na temelju stranih izvora.⁴⁷ Časnu iz-

⁴¹ Priprava *slušača* traje četrdeset dana manje od tri godine, tj. vrijeme jedne korizme. Zapadni katari obdržavaju tri korizme, tj. od prve korizmene nedjelje do Uskrsa (kao i katolici), od Duhova do blagdana sv. Petra i Pavla i od blagdana sv. Benedikta do Božića (N. Eymerich — F. Pena, *Le manuel des inquisiteurs*, Paris — La Haye 1973, str. 136 (na str. 137 isti autori opisuju katarske običaje po kojima se mogu prepoznati).

⁴² U prvim stoljećima jedino kršteni mogu moliti Očenaš koji, u srednjem vijeku, predstavlja jedinu pred Bogom zaslužnu katarsku molitvu. Usp. A. Borst, *Les cathares*, Paris 1974, str. 164.

⁴³ R. Aigrain, *Liturgia* (Encyclopédie populaire des connaissances liturgiques), Paris 1935, str. 697—701; J. Betz, *Le baptême*, Encyclopédie de la foi, sv. I, Paris 1967, str. 162—165.

⁴⁴ Katarski ritual tumači »traditio orationis sanctae«. Usp. A. Dondaine, *Un traité néo-manichéen*, str. 151 (latinski obrednik); L. Clédât, *Le Nouveau Testament*, str. 473 (provansalski obrednik).

⁴⁵ B. Petranović, *Bogomili, crkva bosanska i krstjani*, Zadar 1867, str. 63—79, posebno str. 75—78.

⁴⁶ F. Rački, *Dva nova priloga*, str. 21—29.

⁴⁷ A. V. Solovjev traži prije svega sličnosti s pravoslavnim izvorima, dok se D. Mandić služi i istočnim i zapadnim. Razumljivo je, dakle, da u očima spomenutih povjesničara bosanski krstjani gube svoj vlastiti identitet koji nije ni bogumilski ni katarski.

nimku predstavljaju prilozi prof. dra J. Šidaka koji nastoji strana historijska vrela dovesti u sklad s izvorima Crkve bosanske. Očekujemo da će profesor Šidak iz niza vrlo zanimljivih historijskih zapažanja stvoriti cjelovit prikaz o Crkvi bosanskoj i njezinim krstjanima.⁴⁸

Latinski izvori jednodušno tvrde da su pristaše tzv. bosanske hereze prezirali katoličko krštenje.⁴⁹ Ovu tvrdnju dokazuje i pismo kralja Tvrtka II koji, 26. siječnja 1436. godine, dopušta bosanskim franjevcima »in omnibus terris... regni Bosnae... praedicandi verbum Dei ac sanctae catholicae et romanae ecclesiae veritatem; omnes et singulos homines utriusque sexus, cuiuscumque sint aetatis et conditionis, baptizandi et ad fidem... convertendi«.⁵⁰ Utjecaj krstjana na bosansko i hercegovačko stanovništvo bio je velik. Kada su franjevci konačno došli do riječi, bili su prisiljeni sa strane tražiti pomoć da pokrste sve one koji su to željeli.⁵¹

Izvori katoličke provenijencije jednako kao i fragmenti katarskog rituala upućuju na sličnost obreda inicijacije između zapadnih dualista i bosanskih krstjana. Iz lika gosta Milutina i bilimopoljske abjuracije (1203) može se naslutiti da su bosansko-humski krstjani, kao i katari, nosili drugačije odijelo od ostalih kršćana. Primjer gosta Radina, koji kao član Crkve bosanske nosi ime Juraj, potvrđuje da su bosanski heretici, kao i katari, mijenjali ime.⁵²

Bosansko-hercegovački krstjani, za razliku od francuskih i talijanskih katara, ponavljaju obred *duhovnog krštenja* nad krstjanima koji bi kasnije teško sagriješili.⁵³ *Duhovnim krštenjem* Crkve bosanske postizalo se, naime, oprostene svih prethodnih grijeha; stoga bosansko-humski krstjani i krstjanice ne trebaju pribjegavati strogoj katarskoj *enduri*.⁵⁴

⁴⁸ Od brojnih radova prof. dra J. Šidaka svakako treba vidjeti: Problem bosanske crkve u našoj historiografiji (*Rad*, CCLIX, 1937, str. 37—182); Crkva bosanska i problem bogumilstva u Bosni (Zagreb 1940); Oko pitanja crkve bosanske i bogumilstva (*Historijski zbornik*, III, 1950); Franjevačka 'Dubia' iz godine 1372/73 (*Istorijski časopis*, V, 1954/55); Recenziju Solovjevljeva članka »Le testament du gost Radin« (*Slovo*, 17, 1967) i dr.

⁴⁹ I. Torquemada, *Symbolum* (vidi gore bilj. 8); *Disputatio inter christianum romanum et haereticum bosnensem*, izd. F. Rački, Prilozi (*Starine*, I, 1869), str. 109—112.

⁵⁰ E. F e r m e n d ž i n, *Acta Bosnae*, Zagreb 1892, str. 151.

⁵¹ 7. ožujka 1402. Bonifacije IX govori o »quingenta milia personarum infidelium, vel circiter, cingulum veritatis amplectantes« (*Reg. Lat. CIV*, fol. 101). Papa je očito pretjerao, ali treba istaknuti da je narod u Bosni i Humu, pod utjecajem krstjana, izbjegavao sakramente Rimske crkve.

⁵² Albigenzi također mijenjaju ime kod primanja *utješnja*. Usp. J. Duvernoy, *Inquisition à Pamiers*, str. 53.

⁵³ I. Torquemada, *Symbolum*, br. 37: »Sacramentum penitentiae contemptentes, per suas stultas rebaptizationes dicunt remitti peccata.«

⁵⁴ *Endura*, apstinencija od svake hrane i pića, osim vode, do potpunog iscrpljenja organizma (smrti). Više slučajeva *endure* zabilježeno je u Francuskoj. Neki su preživjeli i više od osamdeset dana. Takvom su se strogom postu podvrgavali katari koji su primili *consolamentum* bez posebne priprave i bojali su se za svoje konačno spasenje zbog svoje moralne labilnosti. Francuski katari drže da nema spasenja za onog tko nakon primljenog *utješnja* teško sagriješi. Usp. A. Borst, *Les cathares*, str. 166.

* * *

Katarsko-dualistička *inicijacija*, kakvu su u srednjem vijeku prakticirali francuski katari, talijanski patareni i bosanski krstjani, nadovezuje se na *obred duhovnog krštenja* bugarskih bogumila i maloazijskih fundagiagita, koji je napravljen po uzoru na starokršćanski *ordo scrutiniorium*.

Zusammenfassung

DIE KATHARISCH-DUALISTISCHE INITIATION IM MITTELALTER

In den Geschichtsquellen des Mittelalters wird die feierliche Handlung der katharisch-dualistischen Initiation »consolamentum« (Tröstung) genannt.

Zum Unterschied von der gebräuchlichen Taufe mit Wasser handelt es sich hier um eine »geistliche« Taufe oder um die Taufe des Heiligen Geistes, die bewährten Kandidaten durch Auflegen der Hand und des Evangelienbuchs gespendet wurde. Die neuen Mitglieder der Katharerkirche verpflichteten sich, die streng moralischen Prinzipien der dualistisch-religiösen Praxis zu befolgen.

Wenn der »Tröstung« (oder Trostspendung) auch alle Mitglieder der betreffenden Katharergemeinschaft beiwohnten, hatten doch nur die »Vollkommenen« (Perfecti) vollständige Einsicht in den Inhalt und die Bedeutung der Zeremonie, die uns aus einer lateinischen und einer provenzalischen Redaktion des Ritualbuchs der Katharer bekannt ist. In den Rahmen der katharischen »Tröstung« gehörten auch Gebetsmuster, die der Krstjanin (d.h. Christ) Radoslav am Schlusse seiner Handschrift verzeichnet hat.

Die Protokolle der Inquisitionsverfahren, von denen wir hier zwei unveröffentlichte Texte wiedergeben, bestätigen, dass die dualistische Initiation, wie sie im Mittelalter von den französischen Katharern, den italienischen Patarenern und von unseren Krstjani (Christen) in Bosnien und Zahumlje praktiziert wurde, an den Ritus der »geistlichen« Taufe der bulgarisch-makedonischen Bogomilen und der kleinasiatischen »Fundagiagiti« anknüpft, der, wie es scheint, nach dem Muster der altchristlichen »Ordo Scrutiniorium« zusammengestellt war.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

ŠIDAKOV ZBORNIK

*U povodu 75. godišnjice života
prof. dra Jaroslava Šidaka
i 30. godišnjice njegova uređivanja
»HISTORIJSKOG ZBORNIKA«.*

Redakcijski odbor

MIRJANA GROSS

IVAN KAMPUŠ

BOGDAN KRIZMAN

JOSIP LUČIĆ

HRVOJE MATKOVIĆ

BERNARD STULLI

Glavni i odgovorni urednik

MIRJANA GROSS

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE

